Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го.

(Матеріяли до Кулішевої біографії).

Коли після Севастопільської катастрофи й смерти Миколи І-го політична й громадська обстановка набула сприятливіших форм і з Куліша було знято заборону друкуватись, він на початку 1856-го року (лютий) переїхав до Петербургу й там оселився, енергійну літературну й видавничу діяльність роззинувши. Розвинути свою діяльність Куліш зміг у тій мірі, в якій він одержував з України грошову допомогу від великих землевласників-поміщиків, переважно Тарновського й Галагана. Користуючись з цієї допомоги, Куліш видав „Записки о Южной Руси," „Чорну Раду," „Проповеди" Гречулевича, „Граматку" й инше, всі ті книжки, що їх видання означає перші етапи й досягнення в історії українського громадського руху 50-х років [1]). Почуваючи під ногами певний матеріяльний ґрунт, сподіваючись на дальші політичні й цензурні полегшення, Куліш годі тоді складати плани господарювання на хуторі, що на нього протягом останніх трьох-чотирьох років він покладав усі свої надії й усі свої життьові розрахунки. Тепер, за кращих громадських обставин, він на де-який час кидає проголошувати, як панацею од усіх суспільних і особистих зол, „ідею хуторянства," що до неї він завсіди повертався, коли скрутні зовнішні умови не давали підстав розраховувати на будь-що ліпше. Тепер оселяється він у великому місті і замість того, щоб копатись у власному садку в Зарозі, садовити на хуторі яблуні й вишні, дбає про організацію друкарні, купівлю машин, налагодження збуту виданих книжок, утворення українського „культурного", коли так можна сказати, „ринку" й широкого культурного споживання.

---

[1]) Про цю допомогу згадується в „Жизні Куліша." „На другу зиму (тоб-то 1855-1856) переїхав (Куліш) у Київ. Там приголубили його земляки. Покійний Тарновський Вас. Вас. пообіцяв йому кредит на всі його видання... З Київа переїхав Куліш іще раз (лютий 1856. *В. П.*) у столицю й напечатав „Записки о Южной Руси," потім „Проповеди на млр. языке," попереробловавши їх з першого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши; потім напечатав перевод Чорної Ради з Епілогом у ж. „Русская Беседа," а оригінал слідом за тим особно. Все, що не в журналах, було друковане коштом Вас. Вас. Тарновського." („Правда," 1868, ст. 312).

Фраза, сказана в листі 2-го серпня 1856: „Теперь я привязан материально и нравственно к Петербургу, а душа моя стремится в Малороссию за поэтической поживой,“ надзвичайно влучно виявляє відношення Куліша до України після того, як він осівся в Петербурзі. Він свідомий, що його теперішній звязок з Україною — звязок суто-естетичний. Він не відчуває матеріяльної залежности від „хутора Зарогу“; він економічно залежить од Петербургу, звязок-же з хутором не виходить для нього за рамці незаінтересованої насолоди. Перебування в Єсмані, Мотронівці, Зарозі, Черкасах і т. д.—це тільки джерело поетичних переживань. „При выезде в Малороссию чувствую какой-то восторг, которого давно не испытывал.“

В Петербурзі через друк першого тому „Записок о Южной Руси“ Куліш затримався був до середини липня. 14-го червня 1856 він писав до Київа Оп. Марковичу: „Я може скончу друком І-й том Записок о Южной Руси через місяць. Тоді поїду в Москву, там трохи загаюсь, а до Тарновських над'їду хіба після Паликопа.“ Так само в тих-же числах червня писав Куліш до М. Грабовського: „Первий том скінчиться друком через місяць. Тоді я, вхопивши оберемок книжок, махну на Вкраїну і зараз, не гаявши часу, прибуду до Вас у Александровку і поприводжу Вам тацю і кошик з того мельхіору і всяку всячину, котрої бажали (коли то все познахожу“) [1]).

[1]) Киев. Стар. 1900, кн. XI, листопад, стор. 79. Лист з 12-го червня р. 1856. Александрівка—маєток М. Грабовського на Чигиринщині. З Грабовським Куліш познайомився в липні р. 1843 (див. лист до Юзефовича 31-VII-1843, К. Ст. 1899, LXIV, 2, ст. 190). Ледве чи хто инший зумів одкрити так багато спільного один в одному, як Куліш і Грабовський. Куліш, на думку Грабовського, перший зрозумів елементи душі запорозької; народні легенди, надруковані Кулішем на поч. 40-х років в „Киевлянині“, Грабовський називав „единственными в русской литературе.“ Поемі Кулішевій „Україна“ він приписував всеслов'янське значіння, а як романіста, то він Куліша ставив поруч з В. Скотом. Ідея польсько-українського єднання, що завсіди приваблювала Куліша, була виплекана, треба думати, приятелюванням з Грабовським,—В. Щуратові („Шевченко і поляки“) бракує конкретного матеріялу для його відповідальних тверджень. Історія зносин Куліша з Грабовським вносить ясність у питання про те, в які форми виливалися ці україно-польські взаємини в 40-х р. Року 1846-го в 1 кн. „Современника“ Куліш надрукував лист Грабовського про Гоголя (К. С. 1899. LXIV, 208, 25-XII-1845). Про це Грабовський 24-XII-1844 писав Кулішеві: „Статья моя о Пушкине может быть любопытна для вашей публики, как доказательство, что и у нас знают ваших писателей и что ничто нам не препятствует их справедливо ценить. Эти две статьи мои, о Гоголе и о Пушкине, могут служить вступлением к дальнейшему ознакомлению Русских с нашею литературою, о котором Вы пишете. Меня очень занял проэкт помещения таких статей в Современнике. О подобном предприятии я давно уже мечтаю, но мои мечтания не могли осуществиться, пока не восприял их человек занимающий высокое место в Вашей литературе, разумею П. А. Пл-ва. Сообщал я этот проэкт и Скальковскому и Добровскому (издателю Варшавской Денницы), но это было выше их сил; потому-то переезд Ваш в Петербург может составить особую эпоху; и если вы действительно станете осуществлять свою идею, то я всеми силами буду вам содействовать Знакомство Русских с Польскою литературою было бы для них открытием нового света, о котором они и не думают.“

24-го липня 1856 Куліш приїхав до Москви, де мав намір полагодити деякі цензурні справи з Чорною Радою [1]), а також одвідати в селі Абрамцеві Аксакових. Виїжджаючи з Петербургу, Куліш почував себе знесиленим, виснаженим і перевтомленим. „Если бы мне,— мріє Куліш,—прожить где-нибудь несколько дней посреди леса в тишине, я бы, кажется, успокоился, сделался тем, чем должен быть, а теперь я ни то, ни сё и вовсе собою не доволен.“ Він говорить про свою нудьгу, утому, нервову схвильованість, почуття порожнечі, незавдоволености й одчаю. Найкраще цей занепадний настрій відбився в листі до дружини (Олекс. Мих-на лишалася в Петербурзі), що його написав Куліш з Москви у день свого приїзду:

„Москва, 1856, июля 24. Милый друг Сашуня! Доехал я до Москвы благополучно, но почти не спал и потому очень измучился, так что на себя не похож. Поэтому я и не решился идти к фотографу. Чувствую, что мне здесь оправиться не от чего, ибо я должен быть в вечном движении и заботах, а мысли мои летают по всему свету. Но если, по возвращении от Аксаковых, увижу, что не похож на привидение, то закажу свой портрет и уполномочу кого-нибудь взять ее (Sic!) по отделке и отправить в Петерб., а может быть и сам фотограф это сделает. Еще я не был у цензора: он живет на даче и чтоб узнать его адрес я проездил полтора рубля и несколько часов времени“ [2]).

Він такий був змучений, у такому іпохондричному стані перебуває, що не хоче і фотографуватись, щоб не вийти яким ні на що неподібним привидом. „В Петербурге и в Москве я чувствовал крайнее изнеможение, чувствовал себя стариком“ [3]). Ці настрої, підказані складними внутрішніми переживаннями, пригнічували Куліша й підготовлювали ґрунт для тієї душевної кризи, що не тільки загрожувала наприкінці 50-х років порушити внутрішню його рівновагу, але й зовсім вибити з колії звичайної його діяльности. Йому здавалось, що він марно розгубив свій час, що він нічого не зробив, щоб здій-

---

Для історика українсько-польських взаємин особливо важливий дальший абзац листа, де Грабовський повідомляє, що він рекомендував Куліша польським діячам і письменникам, що мешкали тоді в Петербурзі: Головинському, графу Ржевуському, Штирмеру и Пшеславському.

[1]) З Москви Куліш писав 24-го липня 1856 Тарновському: „Скоро сказка говорится, дело медленно творится. На силу да на превелику силу скончив я друком Записки о Южной Руси, да й то покинув їх там ізшивати і до ладу доводити, а сам ухопив дві чи три книжки да й лечу оце на Вкраїну до своїх любих земляків. Про Чорну Раду завтра довідаюсь. У Москві загаюсь днів з чотирі чи що, а послі вже до вас простуватиму.“ К. Ст., т. LXIII, 1898, ст. 360-361.

[2]) 25-го липня Куліш одіслав до дружини коротеньку записоку, де сповіщав: „Вот тебе, милый друг Сашуня, приятные вести: второй том Зап. о Ю. Р. пропущен, и я отправляю его прямо к Якобсону. Черную Раду Крузе возьмет от другого цензора и прочтет сам к сентябрю непременно. Я в нем нашел очень любезного и расположенного к себе человека. Перешли немедленно к Навроцкому прилагаемую инструкцию о втором томе. Твой П. Кулиш. 1856 июля 25. Москва.“

[3]) „Зледащав я, понурий, стареньким здаю я“ (29-II-1856. До О. О. Навроцького).

снити свої надії, й життя прожите без користи й досягнень, а мета ще безнадійно далека, хоч сил уже стає все менше й менше. Він пише про „потерянное без пользы время," про передчуття близької „отставки из жизни." Року 1856-го, наближаючись до 40 років життя він уперше відчув, що молодість відходить, що роки минають усе швидше й швидше і що в життьових буденних турботах і пеклуваннях не все ще взято, що можна було од життя взяти. Він відчував, що на бенькет буття він прийшов, як стороння особа, як непрошений гість, що його обминули на тому бенькеті і, стомлений ранньою втомою, ще не дійшовши до вечора свого життя, він похапливо поспішає випити те, що лишилося ще недопите. Тут не місце говорити про це, досить зазначити, що Куліш важко переносив пізні роки своєї зрілости. При перших прикметах душевної зів'ялости його охопила тривога й хитання: чого прагнути,—„бурь" чи „спокою."

З Москви Куліш їздив до Аксакових в Абрамцево, але поспішаючи на Україну, затримався тільки на одну добу. Він сподівався при повороті залишитись на довший час в Абрамцеві, проте обставини склалися так, що в-осени не прийшлося зовсім завітати до Аксакових. Пізніш уже в грудні Куліш, описуючи свої літні мандрівки, розповідав у листі до Плетньова: „Проезжая через Москву на пути в Малороссию, был я в Абрамцеве у Аксаковых и прожил только одни сутки, спеша насладиться южною природою. Я был намерен на возвратном пути провести в Абрамцеве несколько дней, но земляки навели на меня такую грусть, что стремглав бросился в Петербург и, для спасения в жизни, утонул в здешнем болоте" [1]).

В дорозі Куліш спочив і розважився. „Дорога меня подкрепила. Теперь опять пробудилась в теле и в душе какая-то юношеская бодрость,—может быть, не надолго, и может быть, в последний уже раз? Не много лет попросил бы я у Господа (если бы был с ним

---

[1]) Петербург. 4 грудня 1856. З Архіву Пушкінського Дому при Рос. Ак. Наук. Працюючи над Гоголем і збираючи матеріяли до його життєпису, Куліш звернувся, між иншим і до Аксакова, який не тільки дав Кулішеві усі потрібні рукописи й матеріяли, але й добув грошей на видання Кулішевої книжки: „Записки о жизни Гоголя" (СПБ. 1856). В щоденникові В. С. Аксакової (Ред. П. Щеголева. СПБ. 1913) ми знаходимо не тільки докладні відомості про перебування Куліша в Абрамцеві в грудні 1854, але й тонку і влучну його характеристику. С. Т. Аксаков справив велике враження на Куліша; взагалі, можна говорити про культ Аксакова, утворений Кулішем. Старий Аксаков для нього—втілення вищого добра, виправдання людського життя, здійснення того, що є вищою метою людських прагнень. „Ти,—писав Куліш до дружини 11 січня 1857, ти бачила „Бога", бачила багато добрих людей коло його. Чого-ж нудить світом, знаючи, що добро єсть на світі?" (На оригіналі помітка олівцем, зроблена рукою Олекс. Мих.: „Се я назвала Богом старого Аксакова Сер. Т.; у дітстві таких людей звала Богом"). Взаємини Куліша з Аксаковими—піднесено-радісні. В листах до Аксакових є радісна еротичність дружби. Коли Куліш умів любити, шануючи, то ця „любов пошани" й вирізьбила його відношення до старого Аксакова.

знаком лично, а не через обманщиков попов), только бы эти годы исполнены были чувства, мысли и дела!" Од листа до дружини, писаного з дороги в Єсмані, станції під Глуховим, 2-го серпня р. 1856 віє зовсім иншим настроєм, ніж той, що ним повний ще був цитований попереду московський лист. Тут зникають оті неврастенічні „фобії," які завсіди з'являлись у Куліша в хвилини перевтоми й розпачу. Тепер Куліш почуває себе дужим.

Милый друг Сашуня! — звертався він до дружини:—Я уж послал к тебе три письма. Слава Богу я здоров и, не смотря на задержки по случаю необыкновенного разгона, спокоен. Меня занимают мои работы. Если-б я их исполнил, то мог бы умереть без раскаяния за потерянное без пользы время. Не беспокойся, что я не сделал для тебя портрета в Москве. Я надеюсь выпросить у маменьки московский дагерротип, из которого вырежу свое подобие, вставлю в медальон и пришлю тебе. Для сей цели я купил в Туле ценную коробку пряников, чтоб поддобриться. А от Грабовского пришлю тебе копию юного своего изображения. При въезде в Малороссию, чувствую какой-то восторг, которого давно не испытывал. Иногда я совершенно переставал любить родину, и это было в момент упадка нравственных сил. Тепер я люблю ее снова, не смотря на все дурное, что она в себе заключает. Но довольно об этом. Будь спокойна на счет моего здоровья: возвращусь к тебе молодцом. Всею душою твой П. Кулиш.

Маршрут мандрівки з Петербургу був звичайний для Куліша: через Москву й Тулу спочатку до Мик. Дан. Білозерського в х. Миколаїв (3-го серпня), а потім у Мотронівку. З Мотронівки, де він прожив декілька днів, Куліш поїхав у Линовицю, щоб одвідати там графа Сергія Де-Бальмена, який тоді малював ілюстрації до Кулішевої „Орисі." Од Де-Бальмена він поїхав до Тарновського й Галагана, потім на Лубенщину, на хутір Заріг, а звідтіля через Черкаси, одвідавши на Чигиринщині Грабовського, і через Київ Куліш повернувся назад до Петербургу.

Лист з хутора Миколаїва, маєтка Мик. Дан. Білозерського[1]), наповнено родинними звістками, споминами дитячих років і згадками за місцеве життя. Подаємо цього листа цілого.

Х. Николаєв 1856, авг. 3. Милый друг Сашуня! Приехал я к Николаю Даниловичу вчера часов в 7 вечера и застал у него Виктора и Колю, а также племянников, и еще Глушановского и Чеснока, что было вовсе не во время. Все в обыкновенном положении. Ник. Дан. очень похудел и жалуется на боль спинной кости. Очень вял и грустен,

---

[1]) Мик. Дан. Білозерський — брат у других Олекс. Мих., Кулішевої дружини, близький приятель Гоголя, що знав його ще з ліцейських років і листувався з ним протягом 30-40-х років. Спомини Білозерського про Гоголя й листи до нього Гоголя надруковані в „Зап. о ж. Гоголя" (СПБ. 1856, ст. 100-102, 179-181, 304-306, 333). Борзенський поміщик, він був повітовим суддею в 40-х роках і цікавився археологією, літописами, етнографією. У нього була колекція старовинних укр. костюмів. Куліш познайомився з М. Д. року 1842 (Про це див. в нашій статті: „Шевченко, Куліш, М. Білозерський — їх перші стрічі." Україна, 1925, кн. І, ст. 43-44. В цій статті помилково зазначено, що Мик. Дан.— дядько Вас. Мих. Б-го; як сказано вище—він брат у других). Віктор і Микола, що згадуються в Кулішевому листі—брати Ол. Мих., дружини Куліша.

но сегодня развеселился. Под Севском я встретил на станции Мишу Боголюбцова, возвращающегося в Москву. Он показался мне порядочным юношею, и здесь Ник. Данил. и некоторые другие из более умных людей хвалят его за добродушие, рассудительность и обращение с домашними. Может быть, образованность даже и в корпусной форме подавила в нем дурные начала, что было бы весьма утешительно. Когда я приближался к Борзне и смотрел на хутор Власенковых, мне было очень жаль, что мы его не купили. Очень много мы выиграли бы во всех отношениях, не смотря даже на соседство... (закреслено). Теперь я привязан материально и нравственно к Петербургу, а душа моя стремится в несколько пунктов Малороссии за поэтическою поживою; мне предстоят долгие странствования по свету. Но это не мешает мне чувствовать себя в будущем, и я знаю, что придет время, когда никакая местность и никакие комфорты и связи не заменят для меня жизни в местах, памятных мне по событиям детства и юности[1]). Во что бы не превратился Борзенский уезд через 10, через 15 лет, он останется для меня вечно чем-то родным. ...Может быть я и ошибаюсь, но мне кажется, что я поселюсь когда-то или в этих местах, или в местах моего детства — нигде больше. Ваня Белозерский мне очень нравится; Карпик—человек слишком обыкновенный и не имеет в себе ничего самостоятельного, ничего пророчащего добро обществу, которое будет окружать его. Коля красуется в офицерском костюме и кажется мне очень смешным, тем более, что ум его находится все в детском возрасте и не обнаруживает залогов развития. Викт. Никол. [Забело] так же носит— с дуру—козацкий костюм, я еще не видал его; должен быть смешон и жалок[2]). Сегодня будем в Мотроновке, где живет Помпей[3]). Он очень мало причиняет своею болезнью беспокойства домашним. Слава Богу! Наконец он освобожден из незаслуженного заточения! Виктор толстеет. Мало по малу уверили, что

---

[1]) Куліш все життя своє хитався між хутором і містом. Матеріяльно прив'язаний до Петербургу, він мріяв про мирне хутірське життя. „Никакая роль так не ладится с моею натурою, как роль мелкопоместного пахаря," писав Куліш 28-VI-1856, повернувшись з Европи (див. нашу статтю „Хуторянство і Европа." Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го. „Життя й Революція." 1926, кн. VII, ст. 71-79). Про хитання Кулішеві та їх соціяльні джерела див. у нашій статті „Куліш хуторянин." Зап. 1-го Іст.-Філ. Від. УАН, кн. IX. 1926.

[2]) Цей одзив про Забілу треба поставити поруч із тим, що пише Куліш в своїх споминах: „Поэт Шевченко в полном разцвете" і в передмові до „Хуторної поезії." Взаємин Куліша й Забіли торкався Комар у Київській Старині: „К биографии В. Н. Забелы" (1886, кн. IX, стор. 171-176) і Ів. Франко: „До біографії та характеристики Забіли (В. Забіла. Співи крізь сльози. Поезії. Вид. з передм. І. Франка. Відб. з „Л.-Н. Віс." Львів. 1906, ст. 41-42). Думка Комаря, повторена Франком, що Забіла не любив Куліша через те, що авторське його самолюбство було болюче вражене негативною оцінкою його віршів у Кулішевій статті „Взгляд на млр. слов." (Р. Вест. 1857, кн. XII), ледве чи цілком справедлива. Наведене місце з Кулішевого листа показує, що й до появи статті в Р. Вест. р. 1857 особисті відношення Забіли й Куліша були не геть-то добрі. Про моду носити укр. національний костюм, що поширилась р. 55-56-го див. в нашій статті „Куліш і Шевченко" р. 1856-7. („Шевченко та його доба." вид. Книгоспілка. 1927). 30-XII-1856 Куліш писав М. Д. Білозерському: „В Москве многие дамы отвергли немецкий костюм и оделись по русски. В Киеве тоже хотят сбросить его, но не иначе как для малороссийского. Кто будет первою интересно знать. Галаган сильно декламирует в пользу национальности, но она, я думаю, состоит не в костюме, а в великодушии, которого он не имеет." Пор. аналогічний погляд Ів. Вас. Киреєвського в листі 11-XI-1855 до Кошелева. (П. С. С., т. II, М. 1911, ст. 289).

[3]) Помпей—брат Ол. Мих., в 40-х р. служив офіцером в Польщі. Потім заслаб на падучу і де-який час на поч. 50-х р. перебував у Кирилівській лікарні в Київі. Куліш намігся, щоб з лікарні його перевезли до Мотронівки.

он распутный человек, изменивший супружеской верности, и он только что не совсем еще сумасшедший, но самый несчастный человек! Обнимаю тебя любящею душою. Твой. Кланяйся нашим. Никол. Данил. снял только некоторые места из находившихся в его руках писем. Ты можешь сама при случае их скопировать.

На Україну Куліш їхав не тільки для того, щоб спочити, але й разом з тим, щоб набратись поетичних вражінь, свіжого запасу творчих спостережень. Куліш мав намір „усюди повештаться, усячини наслухаться, доброго розуму набраться". „Так оце,—писав він В. В. Тарновському напередодні від'їзду з Москви,—недовго загаявшись у вашій ласкавій господі, помандрую світ за очима по всій Україні, щоб обернуть собі на добрий пожиток остаток літа і початок осени. А то як прийдеться часом писать про земляків на чужині, то забувшись, які вони єсть, удерем таких троянців, що всяке одцурається" [1]). Турбуючись, щоб, писавши про земляків, які вони єсть, не наробити пародійних, антиреалістичних помилок [2]), щоб подібно Котляревському, не удрати з земляків троянців, не ухилитись у гротеск, Куліш, проте, свої виучування обмежив тим, що він міг побачити, перебуваючи в панських маєтках. „Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивиться на народ" [3]). Це є метода його народницьких спостережень 1856-го року: пішовши з панночкою, подивитись на народ у церкві! Хоч як змагався Куліш проти „котляревщини" в літературі, хоч як він од неї відмежовувався, але від його способу вивчати народ дхне отією самою так йому зне-

---

[1]) 24—VII—1856. К. Ст., 1898, т. 63, кн. 12, ст. 361.

[2]) Та характеристика, що її дає Куліш в „Основі" котляревщині, значною мірою може бути використана й для характеристики умов літературної діяльности самого Куліша. „Котляревщина,—писав Куліш в „Основі",—отражается до сих пор во многих, повидимому, совершенно независимых произведениях украинской словесности". Причину цього Куліш бачить, як „в удаленьи от народа, обуславливающегося нашим воспитанием и городскою, по б. ч. столичною жизнью, но также и в требовании вкуса той части общества, которую составляют первые и самые влиятельные наши читатели... Наше читающее общество украинское сосредоточивается большею частию в столицах... Деятели украинской словесности постоянно окружены особенною, не совсем здоровою атмосферою критических суждений, которая и не может не отражаться на их произведениях" (Обзор укр. слов. „Основа", 1861, I, ст. 249—250).

[3]) Бувши у Де-Бальменів, Куліш з Манею Де-Бальмен і з хлопчиком її братом катався на ставу в човнику, а потім з ними ходив на село. „Наконец причалили к крестьянской леваде, осмотрели ее всю, прошли и по капусте и по всему огороду, при чем Сережа отпускал разные малороссийские фразы или взобравшись на тын кричал: „Тікайте, плигатиму!" Потом прошли через мужичий двор на улицу села. Тут Маня указывала на сохнущие под хатами связки капустяных листьев, которые ей очень нравятся, и на разные живописные мелочи сельских жилищ. Село все пусто—работают в поле. Мы видели изредка только детей да женщин." (11—VIII—56) Обертаючи на добрий пожиток своє перебування на Україні, Куліш знайомство з селянами обмежував прогулянками на село для розваги та випадковими зустрічами й побаченнями (див. далі, лист з Черкас).

нависною котляревщиною. Характеризуючи Котляревського й котляревщину, визначаючи її соціяльну природу, Куліш говорить про меценатство, про матеріяльну й моральну залежність українського письменника од заможного панства. „Мы,—каже Куліш,—обращаем внимание читателей на голый факт. Котляревский был принят, как гость, в домах князя Куракина, князя Лобанова-Ростовского, князя Репнина, графа Кочубея, графа Ламберта и генерала Белухи-Кохановского“ [1]). Але й сам Куліш знайомиться з народом, як гість графів Де-Бальменів, в обставинах і умовах, що в них він опинився, як панський гість. І для Куліша лишається в силі вказівка на той-же „голий факт“, що і для Котляревського: „ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивиться на народ“.

Літо 1856-го року Куліш прожив, їздячи від одного поміщика до другого. „Життя моє циганське,—писав Куліш,—вештаюсь по селам та й годі“ (14-VIII-56). Його було прийнято як гостя в графа Де-Бальмена, Тарновського, Закревського, Галагана, Грабовського та инших. Обертаючись у великопанському товаристві, Куліш, коли й не міг не зупинити уваги своєї на проблемі взаємин села і панського двору, то відношення між ними розвязує в листах р. 1856-го по лінії уподобань „живописных мелочей сельских жилищ“, за прикладом: „Все дети знают Маню и обходятся с нею, как с родственницею, а не как с барышнею“ (11-VIII-56). „Маня все та же: ходит в церковь, навещает больных крестьян“ (24-VII-1856). „Семья графа часто гуляет по селу и заходит в хаты“ (11-VIII—1856). Народолюбство Кулішеве приймає ці факти, як свідоцтво й запоруку налагоджених нормальних взаємин поміщиків з селянами. Він уважає за потрібне підкреслити родинні прогулянки по селу поміщиків, як позитивний факт. Він не ухиляється від того, щоб „родственность“ добросусідських взаємин не оцінювати, як досягнення в розвиткові соціяльних відносин між кріпаками й панами. Випадки, подібні на випадок з яблуками [2]), зво-

---

[1]) Обзор украинской словесности. „Основа“ 1861, січень, стор. 250. Літературна року 1856 діяльність Кулішева, як це ми зазначили на початку статті, в значній мірі також зобов'язана меценатству поміщиків. Куліш не зміг розірвати умов тодішнього часу, і в 50-х роках, як раніш, можливості будувати українську літературу ґрунтувались на базі матеріяльної допомоги від поміщиків. Змінилися багато де-в-чому зовнішні прояви й форми цього меценатства, але основа лишилась незмінна.

[2]) „Все дети Маню знают и обходятся с нею, как с родственницею, а не с барышнею. Однажды, когда набрала с собой яблок, они бросились на нее с таким неистовством, что повалили ее и принялись расхватывать яблоки. Она села на яблоки и, чтоб разогнать толпу, начала бросать ими в разные стороны, в чем и успела. Мы обошли все село. Сережа забегал в разные дворы и заигрывал с ребятишками. Однажды его долго не было видно, и мы не знали, куда он девался, воротился и начали искать его,—как он нам навстречу с радостными прыжками: в одной руке две вареные картофли, а в другой—конопляное семя, и это он ел с таким удовольствием, как будто не едал никогда ничего вкуснее“ (11—VIII—1856).

рушували його серце декоративною сентиментальністю жанрового антуражу. Куліш завсіди зберегав культ Квітки й глибоку пошану перед ідиліями його чутливих повістей. Так і селянство відчував Куліш до певної міри відповідно до стилю і сюжетів із Квітчиних повістей. Саме тоді, р. 1856-го, він писав церковні казання українською мовою. Скориставшись з нагоди, він читав їх селянам. „Я читал первые листы Малороссийским поселянам, и слезы их были для меня наградою“ (4-XII—1856). Куліш ставив собі завданням „трогать до слез“ серця поселян!..

Правда, в листі до Плетньова, писаному згодом уже в грудні, Куліш, докладно описуючи своє літнє перебування на Україні, зазначає, що він окрім прогулянок з панночкою й читання творів, що зворушували серця поселян, робив також спроби „ходити в народ“ і згадує навіть за перешкоди від поліції. Він пише: „Пробовал толкаться между мужиками, но вечно сталкивался с полицией, которая не хочет ничего видеть и знать, кроме злоумышлений, ибо добрые дела не приносят ей никакой пользы“. Ми не знаємо, що саме, який певний факт має на увазі Куліш у цьому разі і за яке непорозуміння з поліцією він згадує. Можливо, що в цій фразі є трохи од licentiae poeticae і трохи вільне коментування події, що справді не виходила за доброчинні межі „добрих діл“. В кожнім разі, окрім цього уривка, в нас для 1856-го року занадто мало матеріялу, щоб говорити за Кулішеві спроби ходити в народ саме цього в його житті періоду. Головну увагу Куліш віддає в своїх листах з України не соціяльним темам, а особистим почуванням, враженням од природи, приємності спочинку [1]). Найбільше подобалося Кулішеві перебування у Де-Бальменів, в Линовиці, де він і прожив більшу частину своїх „канікул“. Листи з України 1856 р. це канікулярні листи з канікулярним змістом!

11 авг. 1856. Расстался я с тобой, Сашуня, в Прилуках, на дороге в Линовицу. Приехал я туда в 8 часов утра, а может быть немного и раньше. Под'езжая к воротам, я видел на крыльце какого-то человека, который показался мне сперва Жемчужниковым, но потом я рассмотрел в нем лакея. Сей юноша, считая встречу гостя делом для себя посторонним, ушел медленными шагами в боковое строение. Двор кругом обставлен белыми акациями и роскошною рябиною; посредине—цветник. Вхожу в переднюю—никого; в залу—никого. Хожу по зале, слышу в соседней комнате голоса, но ко мне никто не выходит. Я вышел в сад, и там никого нет. Пруд сияет великолепно между густыми деревьями: цветники красуются мальвами и георгинами; американский лен блестит между

[1]) В. І. Шенрок, описуючи перебування Куліша на Україні влітку р. 1856-го, так каже про Куліша й його тодішні настрої, „Пленяла его и роскошная украинская природа, но сердце его сжималось при виде бедности крестьянского населения..., его удручало печальное зрелище бедствующего народа“. К. Ст. 1901, т. 73, 353. Це справедливо, але потрібує певних обмежень, оскільки „печальное зрелище бедствующего народа“ було влітку 1856-го р. предметом тільки випадкових спостережень Куліша.

других цветов, как золото; но никого нет. Иду по молчаливым аллеям, добираюсь до фруктового саду, вижу соломенную будку, но и в будке так же пусто, как везде. Иду к огородам – и на огородах никого не видно. Долго ходил я по саду; наконец зашел в беседку, где стоит покойное кресло; сел и жду, не пробудится ли какое-нибудь движение в этом очарованном царстве. До сих пор я видел в нем только флегматического лакея, да какую-то женскую фигуру в окне, которая стояла наклонясь и закрыв лицо полотенцем. Наконец является некто и зовет меня пить чай. Я уж догадался, что графа нет дома. Графиня приняла меня очень ласково. С нею сидела старушка тетка да Сережа, тот самый, который, при известии о скоропостижной смерти священника, произнес:

Чернец, страдалец молодой,
Окончил век свой безотрадный.

Маня явилась через несколько времени в простом бланжевом платьице, сияя молодостью и веселостью. Кормили за этим завтраком двух маленьких дроф, которые гораздо ручнее индичат и бегают за людьми по саду. После чаю пошел я с Маней по саду, она мне все показала и рассказала, так что в короткое время круг моих понятий о Линовице быстро расширился Чудная девушка! ни тени в ней аристократизма, и при этом все сгармонировано между природой и воспитанием. Иному она показалась бы совершенно невоспитанною девушкою; но чтобы невоспитанная девушка вела себя так естественно, так просто и мило, надобно быть с ней долго знакомым, надобно было бы приучить ее к себе. У Мани взгляд на человека установлен воспитанием: она очень хорошо понимает себя и другого, и потому ей привыкать к гостю не нужно – ведет себя с ним в первый день так точно, как будет вести через год. Мне было приятно найти в селе сельскую барышню в лучшем значении слова. Она не бережется солнца и почти не носит перчаток. От этого руки у нее так загорели, как ни у одной городской женщины. Она не побоялась выйти к гостю в приношенных башмаках, точно также как мать не переоделась ради моего приезда в новенькое платье. На Сереже все затаскано и ясно говорит о том, как он проводит свое время; а он проводит свое время в карабканьях по деревьях и беганьи везде, где только можно бегать. Графиня чрезвычайно простая и натуральная во всем женщина. Прелестный у ней сынок – тот что родился в Киеве: толстый, как на картинках Рафаеля, и веселый. Она сама его кормит и говорит, что это освободило ее от болезненности физической и нравственной. Она очень хорошая хозяйка, сама устраивает с помощью столяров мебель, т. е. дает рисунки, рассказывает, как что сделать и пр. Увидели мы на пруде лодку (я обращаюсь снова к прогулке с Маней по саду), и Маня вызвалась гресть веслом; но я сказал, что умею тоже гресть и править. Сережа получил позволение кататься с нами. Маня надела старые палевые перчатки, подпоясалась концами бланжевой с шитой каймой мантилии и взяла другое весло. Мы исплавали весь пруд, выходили на островки, на которых посажены георгины и мальвы... Были и возле церкви, взбирались и на колокольню и воротились, обогнув кругом всю усадьбу и осмотревши все дочиста. Маня так забрызгалась водой в лодке, с помощью, разумеется, Сережи, и так запачкала свое длинное платье, которого носить еще не умеет, что должна была тотчас переодеться. Графиня показывала мне свою работу: она пишет масленными красками как настоящий художник. Я показал ей портреты Аксакова и Хомякова, взятые нарочно с этою целью, и она так восхищалась фотографиею, что я подарил ей Аксакова. Она приняла подарок с удовольствием. Обедали. После обеда швеи пели малороссийские песни—очень хорошо. Я уехал в пять часов, и так как графа ожидали еще через несколько дней из Киева, а Тарновский тоже неизвестно когда воротится в Качановку, бумаги же мои туда не перевезены, и шинель от Сенчило не прислана, то я решился ехать сам в Киев.

Останній абзац цього листа 11-го серпня описує короткочасне перебування Куліша в Київі, де він одвідав Хильчевського, Каме-

нецького й инших і потім, заїхавши в Березову Рудку до Закревських, повернувся до Де-Бальменів.

... Взял подорожную и ночью поскакал на перекладной. Были кое-какие остановки на станциях, но на другие сутки часа в два днем я был уже в квартире Де-Бальмена (Тарновские уехали). Пообедавши, пошел к Хильчевскому, который уже служил в Киеве. Жинка у него хорошенькая и приятная. Ездил на Подол—шинель моя и не думала быть готовою; искал я тулуба—не нашел. Вечер провел у Хильчевского. На другой день ездил по городу 4 часа, купил для дороги пальто в защиту от холода; набрал сукна для крышки на тулуб, который где-нибудь найду, заезжал к книгопродавцам и к нескольким знакомым, в том числе Каменецкому, кот. тебе кланяется, взял из сундука в доме Тарн. некоторые рукописи и воротился к самому обеду. У Красковских не успел побывать и только послал детям через Самчевского конфект. Два месяца назад, семейство их увеличилось новым чадом. Впрочем все попрежнему. От Каменецкого вещи наши перейдут к Хильчевскому. Пора кончить. Он кое-что продал за 10 р. сер. После обеда мы начали собираться в путь. Буря задержала нас до 6 часов, и мы доехали только до Броваров, где ночуем и откуда я пишу тебе это письмо. Я слава Богу здоров и опять спокоен. Скучаю только, что не имею от тебя вестей, но вероятно ты напишешь в Качановку (т. е. в Прилуку), куда поспешу!

1856, авг. 14. Линовица.

Писав я до тебе, моя кохана Сашуню, лист із Броварів, а послав той лист із Яготина. Теперь поведу річ про своє життя дальше. Життя моє циганське: вештаюсь по селам та й годі. Заїхали у Березову Рудку до Закревських. Добрі люде, тілько скучно. Сад гарний, будинки хороші строяться, хутко будуть скончені, хоть би й царю в них жить; а жить у них буде скучно. Ночували там, а на другий день вернулись у Линовицю. В'їжджаєм у двір, аж на рундуці стоїть Юзефович; їдучи до Галагана, заїхав сюди. Такий ввічливий, що й Господи! сказано—Юзефович. Підмовляв мене їхать до Галагана. Я й поїхав би, да там якийся празник і буде багато панів, дук-сріблянників, так нехай їм цур! Оце ж уже принялись ми за рисунки. Орисі не довів Сергій до кінця—то Жемчужник ізбрехав; так тепер знов за неї принявся. Цілий день морочивсь, да ще не скомпоновав дівчат під кручею; а гарні будуть дівчата! Я ввесь день прогуляв. Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивитьця на линовицький народ. Мизерний народ! усюди по Вкраїні переводиться ні на що. А був би народ гарний, коли-б доля йому лучча. Потім читав де-що попали; а обоє рисовали: той картинки, а пані—узори. Показувала мині усякі шиття, що понаготовляла для своєї дочки. Не буде і в царівни кращих. Синку тому, що в Київі родивсь, пошила чумацьку сорочку з мережками; а Мані готує увесь костюм, од черевичків до стрічок, український. А Маня—як та Орися має то там, то сям по господі і всю господу скрашає. Молоде й хороше, а як роспитаєшся, то й воно не без біди зросло: то зуби болять, то в грудях, або в боку болить. Невже ж на всій Україні немає такої дівчини, щоб була сама краса очам, а серцю втіха? Мабуть, що нема. Бідна жизнь на землі чоловіча: тілько хиба розумом зрозумуєш і душею почуєш, а очима не побачиш ніякого совершенства! А все таки сонце сідало в Линовиці мов у раю; у воді дерево іграло наче шовки да саєти; гуси кричать і плещуть серед ставу; тихо—як у Бога на небі; а сонце все позолотило, і кожне з нас здалось серед зеленої садовини мов на картині. Аж ось і ніч із своїм мороком, із своїм невідомим шелестом, із зорями на небі, з дівочими піснями по селу... Колиб тілько не було на серці туги, то хвалив би Господа милосердного, дивлячись на його дива, да й годі. А то горе, що душа—наче птиця без крил: хоче підняться над землею, а туча до землі й пригнітає.

Добрі люде оці Дебальмани! може й нема вже кращих по моєму смаку; а все ще мало, щоб душу наповнить: душа знай чогось бажає і знай кудись жадає, а куди не

обернеться—усюди буде гірше, ніж у Линовиці. Тим-то я дожидаюсь, поки пришлють за мною коні з Качанівки (а до Качанівки верст із пів-сотні), а сам собі думаю: нехай забариться мій лист через Юзефовича: лучче не буде мині нігде, бо другої Линовиці мабуть і на світі немає!

Оце ж до тебе листи часто, моє серце Сашуню; а як загаюсь, то не сумуй, бо може случаю не буде на почту або що; може в якому переїзді буду або-що. Не сумуй моє серденько!

Твій.

Спокій огорнув Кулішеву душу й він дає найприхильніші оцінки своїм знайомим. „Добрі люде"—Закревські. „Добрі люде оці Дебальмени". Він не хтів-би й никуди від'їжджати від них. Тут він знайшов артистичну атмосферу, фарби, полотно й пензлі. Сергій Де-Бальмен малював саме ілюстрації до Кулішевої „Орисі" й Куліш проявляв великий інтерес до цієї справи [1]). Виникало питання про те, щоб ілюструвати також і Чорну Раду. Малювання йшло під акомпаньямент гри на фортеп'яно або-ж дівчачого співу, за пяльцями. Музика й малювання поєднувались з спогляданням природи.

Сонячні закати ще не шокірували тоді нікого й Куліш, захоплюючись вечірнім сонцем, не боявся здатись людиною відсталою. Згідно з смаками епохи й Кулішеві листи з України носять переважно пейзажний характер. Тематика його листів це осяйний став, осінні квіти на клумбах, мальви й жоржини на островках великого ставу, блискуче золото американського льону, пишна рябина й акація, гра шовку й саєти від дерев, що відбиваються в воді,—ручні дрофи, гусячий плюскіт, а далі: мороки ночи, невідомі шелести, зоряне небо, дівочі пісні на селі. Епістолярний стиль Куліша відбивав особливості загальної літературної манери [2]).

---

[1]) „Де-Бальмен рисує ілюстрації для Орисі. Де-які дуже гарні. Я в його забрав усі композиції; це вже на твій пай" (29—VIII—1856. Линовиця. До дружини).

„Сергей Петр. рисует с энтузиазмом" (27—VIII—1856, до Н. В. Тарновської).

[2]) 50-і роки були роки збільшеного інтересу до описів природи й пейзажів. На описи природи дивились, як на необхідну приналежну частину кожного роману, а пейзаж кількосно й якісно конкурував на художніх виставках з жанром. Пейзаж цінився як самоціль і гра світу, сріблясте тремтіння ранкового повітря вабили художника своїми технічними труднощами. Каро й Теньєр були модні художники. Куліш сам малював. Він умів захоплюватись „грою ліній, тонів і фарб". Коли в 40-х роках він мріяв переїхати до Петербургу, Академія Мистецтв була не з останніх аргументів за переїзд. (Лист до Плетньова 5-V-1845). Як і Шевченко, Куліш в 40-х роках хитався між пензлем і пером. Переїхавши до Петербургу, він збирався одвідувати Акад. Мистецтв. „Может быть,—гадав Куліш,—живопись, к которой я с самого малолетства имел страсть, пошла бы мне в прок, и кисть моя сказала бы со временем больше о Малороссии, чем перо" (Лист до Юзефовича 23-XI-1843. К. Ст., т. LXIV, ст. 194). Для характеристики мистецьких нахилів Куліша й його любови до пейзажу слід навести той уривок з листа, де він після переїзду р. 1846-го описує свої мистецькі враження: „Скоро будет выставка. Теперь пускают в Академию только частным образом. Из пейзажей замечателен на выставке „Лес" Кукука. На первом плане два старые дуба, покрытые мхом, по которому играет солнце

Описи природи доповнюються описами характерів і побутових подробиць. В серпневих листах Куліша занотовано багато цікавих рис поміщицького побуту середини минулого століття. У нас на Україні нема книги, подібної до праці Луї Мегрона „Романтизм і нрави“ і коли, може, важко було-б підібрати подібний український побутово-романтичний матеріял, який зумів скупчити в своїй книзі Мегрон, то в кожнім разі в листах Куліша ми знаходимо тонкі й художньо-виписані сторінки, що освітлюють тодішніх людей, їхні дні, речі, розмови, кімнати, вишивки й мережки, ранкову каву, прогулянки по саду, садові алеї, бланжеві вбрання, лагідну пані, пухке немовлятко в чумацькій сорочці, дівчат за пяльцами. Але в центрі Кулішевої уваги в увесь час його перебування в Де-Бальменів лишається 17-літня дочка господаря, Маня Де-Бальмен. З любовною ласкавістю, з легким і прозорим почуттям придивляється Куліш до молодої дівчини. В ній він знайшов ситцевеньку й рожеву, молоду й радісну милу простоту. Вона для нього „сельская барышня в лучшем значении слова“: нове втілення образу Пушкінської Тетяни. „Таке молоде і хороше!..“ Кулішеві сподобалося, що в її вихованні відчувається дух старосвітської хазяйновитости, гармонійне поєднання „природи й виховання“. Говорячи про Маню Де-Бальмен, Куліш зберегає смаки, що їх він виніс з дрібнопомісного середовища, смаки ощадности й господарчої дбайливости. Йому приємно, що вона не боїться сонця, ходить без рукавичок, що в неї засмалені руки, що вміє вона бути натуральною й щирою. Йому приємно, що панночка насмілилася вийти до нього в не-нових черевиках, що вона по хазяйству бігає, шити вміє, ледаче полотно од хорошого розпізнає, за дитиною подивиться й бавить її. Музику змінює вона на підрублювання хусточок, фортеп'яно й Мейербера на голку з ниткою. Куліш радий стежити у великопомісному побуті риси простого побуту доброї селянської родини. „Оттак живи! що й розум, і всяка наука, й простота [1])“.

15 авг. 1856. Линовиця.

„Ранком пив кофе у низу, бо живу на горі; на антресолях. Пані все зо мною розмовляє про життя на світі, то-що. Дуже розумна людина! Перед обідом приїхали жиди с крамом. Їм проміняли стару мідяну утварь на полотно, а я купив собі за 7 р. дюжину

Между ними ходят и лежат коровы. Сонце, пробиваясь сквозь ветви, играет в рыжей шерсти одной из них и чудесно отделяет этим ярким цветом синюю даль, состоящую из ветхой хижины и деревьев, синеющихся под зелеными сводами первого плана“. Далі Куліш перераховує низку імен художників і низку картин, але тільки на самому лісовому пейзажі зосередив він головну увагу й найбільше місця віддав його описові (23—III—1846. К. Ст. 1899, LXIV, кн. 3, ст. 304).

[1]) Аналогічні думки про поєднання природи й виховання, розуму й простоти розвинено у Куліша і викладено в певній системі в його „Листах з хутора“, друкованих в „Основі“ року 1861-го.

батистових хусточок. Пані мині вибрала і сторговала. Тямуща вона дуже в таких річах і каже, що батистовий платок переносить полотняного, бо тиї біляться незнать яким способом. Тут Маня виявила й собі хазяйську струнку, розпознаючи ледаче полотно од хорошого. Мати всіма силами навчає простого розуму свою дочку, щоб знала не одні тії ґамми, що беруть на фортеп'яно. Вона в її й по хозяйству бігає, і дитину тішить і мить і шить уміє. Любо мині, що ся пані, котора в Києві здавалась мині трохи ніби гордою, тепер що дальш, стає простішою й щирою. Усячину мині звіряє, чого-б я й не сподівався і радиться зо мною наче з яким старим чоловіком. Бачивши од людей собі шанобу, і сам себе більш починаю шановати, ото все почуваєшся блазнем і не ймеш сам собі віри. Орися виходить на божий світ, що дальш, то все краще. Сергій упивсь у свою роботу, і вже в йому зайграла та струна, що змалку брала гору над иншими, — струна артистична. Тепер уже розмовляєм і про Чорну Раду, як би її ілюстровати. Я засадив за рисунок і Маню, і сам узявсь де-що дряпать сепією з етюдів, а пані мене навчає. Тим часом дівчата за пяльцями виспівують своїх пісень. Пані, то з малою дитиною нянчиться, котору сама годує, то инше що-небудь, то узори дівчатам компонує, а тут же й чоловікові у його ілюстрації раду дає. Що треба, то й сама, взявши кисточку, підправить, бо вона у пейзажі заткне його за пояс... Маня учила, чи промовляла Мейербера; мати де-що розтолковувала оддалеки. Я-же перейграла все, тоді: „А візьми лишень, Маню, хусточки пообрублюй". Це, бач, мої, і так просто взялась Маня до роботи, наче яка Маруся в доброї козачки за сорочку для наймита. Оттак живи! що й розум, і всяка наука, й простота. Ні, таки на світі багато де чого є хорошого, а між хорошим Линовиця не послідуща! Гарно цей день прожив я, спасибі Богу".

Лягаючи спати він промовляє Шевченкові вірші й закінчує листа словами: „Що за вечір сьогодні був! що за вода в саду! Вияснилась як скло, і все в їй до послідньої билини оддалось як у зеркалі". „Коли-б, Господи — зідхає Куліш, так на душі було тихо[1])".

В Куліші ми знаходимо дбайливого експериментатора й спостерегача. Він вивчає Маню й аналізує її переживання, він занотовує всі її настрої, що їх він зумів викликати в неї своїми розмовами. В листі 29-го серпня 1856 Куліш докладно оповідає за свої враження.

„Маня все та же: ходит в церковь, навещает больных крестьян, гуляет со мной по саду и по селу при луне, рассказывает о приключениях с курами и разными животными, встает с восходом солнца „до коров"; нянчит маленького брата; предчувствует скорую смерть и беспрестанно хохочет, как будто зная, что это ей к лицу. Вчера я долго сидел с ней над водою при блеске месяца и заговаривал о разных предметах. Она еще совсем неразвита, но зато в душе у ней так тихо, как у ребенка. Хотелось бы мне угадать ее будущность. Мне кажется, что при всей своей простоте и добродушии, она сделается со временем хитрою и притворною женщиною, станет пускать пыль в глаза, прибегнет ко всем своим рессурсам для достижения какого нибудь положения в обществе, и выйдет из нее такая обыкновенная женщина, каких мы видим на каждом шагу. Это сказание я основываю на разных обстоятельствах ее жизни и на ровности ее характера относительно пристрастий. Она ни к чему не пристрастилась до сих пор; ничто в природе или мире искусств не производит на нее сильного впечатления. Нет в ней элемента поэтического, который один выносит нас на поверхность из бездны житейских пошлостей. Поэтому без помощи какой-нибудь сильной

[1]) Пор. наші „Матеріяли до іст. приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856-7. „Шевченко та його доба", 1927, в II, ст. 90.

души, которая бы вошла с нею в тесные отношения, она неизбежно уступит потоку окружающей ее жизни; и поэтому нечего будет взять с нее, кроме прекрасного образа погибнувших надежд".

Цей останній абзац — надзвичайно характеристичний для Куліша. Здавалося-б: що за претенсійне відношення до простенької 16-літньої дівчинки, яких „сильних вражінь" треба шукати в неї, про який „елемент поетичний" треба говорити? Для чого перебільшувати, здавалось, надії, щоб потім говорити про їх загибель? Але такий був літературний стиль епохи: тут и „погибшие надежды", и „уступка окружающей жизни", и „бездна житейской пошлости", „сильные души" і т. и., і т. и! Звичайнісінькі літературні трафарети, що перенесені в життя, здаються ненатуральними й фальшивими. Ми не маємо підстав сумніватись у щирості Куліша, але ледве чи можна знайти ще одного письменника з таким педагогічним і моралізаторським нахилом. Мріючи про простоту, він проте сам ніколи не вмів бути простим. Варт йому було стрінути гарненьку дівчинку й посидіти з нею декілька годин увечері при місяці на березі ставка, як він починає вірити в своє призначення спасти цю дівчину від пошлости оточення, допомогти їй зберегти „прекрасний образ здійснених надій". „Приятно поливать растения, которые еще развиваются и обещают цветы и плоды. Предчувствуя близость своей отставки по жизни, я нахожу удовольствие в том, чтобы моим участием жизнь молодая развилась роскошнее ". Мала цілковиту рацію В. С. Аксакова, коли писала про Куліша: „В нем много учительских приемов и какой-то старинный методизм в выражениях, приемах и даже в мыслях, а между тем слышна под этим страстная натура" (Дневник В. Аксаковой, ст. 20).

Новий галас, весілля, розмови й суперечки вніс з собою Левко Жемчужников, натура художня, легка й артистична, „з шампанським в крові", завсіди радісний і піднесений, близький приятель Куліша й друг дому в Де-Бальменів. Великорос з походження, він був захоплений Україною, її природою, яку він малював, її піснями й казками, які він збирав і записував, романтикою минулого й екзотикою вишневих садів і білих хат. Вірші свого двоюрідного брата, Алексея Толстого „Ты знаешь край, где все обильем дышет", він міг проказувати, як своє credo. Приїхав він до Де-Бальменів тоді-ж 15-го серпня. „Так собі забавляємось і гуторимо про Левка, що де то він сновидає,— описував Куліш у тому-ж таки листі появу приятеля, — колиж дзвінок телень-телень — він і вродивсь у Линовиці. Ледащо! розопсів зовсім за це літо. Багацько-б тобі розказав про його дурний розум, да вже нехай колись як побачимось...- Втомившись у дорозі, рано одійшов він спать". Другого дня, спеціяльно щоб побачити Куліша, приїхав до Де-Бальменів ще молодий Василь Тарновський. Характеристика „молодого Василька, козака лейстрового" прекрасно гармо-

нує з описом Мані Де-Бальмен. Перша половина листа 16-го серпня також ідилічна й ясна, як і попередні листи з Линовиці. Але розмова за обідом вносить нові нотки і в листах Кулішевих, що їх до того часу було віддано пейзажним спогляданням, „вечорам, відчутим тихою душею", читанню Шевченкових віршів і т. и., накреслюється нова тема: „тема страстей". „Но всюду страсти роковые"!...

16 авг. 1856. Ранок такий же, як і вчора, тілько, знаючи що Сергій до 11-ї години ходитиме по хозяйству, і я зоставсь у своїй кімнаті; тут і кофе пив. Спустившись у низ розмовляв то з одним, то з другим; як ось у двері шасть молодий Васильок, козак лейстровий! Приїхало, сподіваючись мене застать. Люба дитино! От походили по саду, побалакали. Тоді Маня і просить у мене переписать невольницьких вірш, що описав Тарас, сидючи в неволі. Написав він їх 13, — дуже гарнії! Ну, звісно, я сам узявся до писання. Отто засів, тут-же серед залі да й переписав їй у альбом, що подарував лейстровий козак. А вона мені рубила й значила хусточки. Малеча (= Вас. Тарновський — син) зове її своєю Марусею. От тобі й добре було, як-би й поділивсь із нею своїм достатком, оженившись. Тоді б носила які схотіла плахти, кунтуші й кораблики, переміняючи їх хоть що-дня. А що як? Через чотирі годи їй буде 20, а йому 22 годи. Любо мині, як хто жениться змолоду! а то чи весело буде глядіть на чорноброву Маню в руках у сивого діда?

Гарно пройшов ранок до самого обіду. Мині здалось, що як-би привик я до Линовиці, то оттут-би нехай у залі поставили стіл із моїми бумагами, — я б і писав серед людського гомону та сміху. Сергій рисовав Орисю. Левко збивав його з пуття, бо в самого в голові заверуха. Пані направляла і шептала мені, що поки Левко тут — Сергій нічого з Орисею не врадить. За обідом була велика пря за страсті людськії. Левко стояв на тому, що треба піддаваться страстям, аби без обиди людської; Сергій йому поперечив. І я піддержував Сергія, дарма що поступую на світі ледві не так, як і Левко. От-же поперечивши, не кривив я душею, бо душа моя завсегда силкується по-божому і по святому.

Гарно пройшла година, чи дві після обід... О, Боже мій милий! чому-б людям не будь щасливими, коли їм ні що не псує щастя? От-же ні: оттії страсті, про которі Левко розмовляв за обідом, і тут підривають зелені береги і роблять із них страшеннії кручі. Повів він мене наверх і почав розказувать свою історію, од первого завітання в Линовицю аж до цього дня [1]). А пані єще перше його де-що мені розказала. Тут і вийшла по-

---

[1]) Левко Жемчужников в своїх „Отрывках из моих воспоминаний" дає нам деякі подробиці за Линовиці й своє життя в Де-Бальменів (Вест. Евр. 1899, XI).

„Наступила осень 1855 года. Севастопольская война была в самом разгаре. Я жил тогда в полтавской губернии в селе Линовицы, пирятинского уезда,—имени гр. С. П. де-Бальмена.

Усадьба находилась версты полторы или две от большой почтовой дороги, с которой прямой поворот шел к дому. Дом был каменный, с мезонином; по обе стороны его были каменные флигеля, и перед ними — просторный круглый газон; каменная ограда, обросшая белыми акациями и пирамидальными тополями, полукругом охватывала флигеля и дом (см. 231)".

„Я много работал в Линовице акварелей, начерчивал и записывал все, что видел и мог собрать. Отправляемые в Петербург рисунки мои Иван Сергеевич Тургенев продавал и высылал мне деньги. Из картин писал я в это время «Стадо овец», эскиз которой сделал в Туровке, имении милейшого приятеля моего, историка Николая Андреевича Маркевича... Жил я во флигеле совершенно один. Флигель этот стоял одной стороной обращенный к под'ездному двору, а тремя остальными—в сад. Он имел несколько комнат,

вірка, да й не гарна, — така, що оце-б узяв да й летів не знать куди одвернувши голову. Не буду писать нічого через почту, а колись розкажу. Побачиш сама тоді що.

Нема в світі правди, не зискать! Що ж Маня? Маня мині здається ангелом без крил серед калюжі. О Господи! пошли цьому ангелу крила! Скоро вже поїдем із Линовиці з малечею... Кланяється тобі у сюю самую минуту Левко і цілує ручку. Подарував тобі усі ложки і тарілочки, бо вже Горошина не купує і хозяйства не заводить. Ти їх получиш незабаром через почту. .

17 августа. Ранком то гуляв, то-що. Договорився з Манею, щоб пошила мині чумацьку сорочку, таку як у Левка гаптовану шовками. А до сорочки добуду ще шапку— кучму. Оттоді нехай мене зниме Бергнер для тебе! Коли-б ще уси добрі запустить. От би чумаком приїхав до тебе!.. Чого передо мною одкриваються тайни людські? Мині хочеться любить людей щирим серцем; чого-ж вони таки мизерні у своїх учинках. Чи вже трудно держаться на такій висоті, як ми з тобою? Мабуть, що й така висота не для всякого по силам... Гірко на світі жить не люблячи людей. Коли-б же Бог дав любить їх, знаючи все їх мизерство душевнеє!... О пів-дні виїхали ми з Линовиці. У мене нила душа, що наше прощання було якось холодне: так ніби знали вони, що в мене нема вже тії шаноби, тії щирости до їх, котора ще вчора сповняла моє серце.

„Ти знаєш, — писав Куліш 3-го вересня 1856 до дружини,—що жив я днів зо два, чи що у де-Бальмана. Знаєш і то, що Левко зняв у мене з очей лузу, иншими вони мині тепер показались, це то бач старі. А молоденька Маня процвітає квіткою, да Бог знає чи нема і в неї перед очима правдивого добра. Знаючи тепер, яка нещирость, яка хисткость і омана в душах у її батька й матери (найбільш у матери), я зробивсь до їх іще прихильніший: чи не получають вони од моєї добрости. У обман я не дамсь і, попустивши їм кривить против мене душею, сам буду робить щире добро для їх. Перве добро моє буде теє, що передам їм усякі книжки до науки дітей. Росте в їх три сини; може з тих синів люде будуть; так нехай користуються моїми книжками. Може й назад не вернуть, да Бог з ними, аби хоть одна душа здобула розуму через моє добро. Тут же й Маня де-що попрочитує, то все-таки кріпше стоятиме на своїм місті, а може придбає що-не-

---

зимний садик с балконом и четыре выхода, считая и выход из садика. Во флигеле была старая библиотека и портреты фамильные умерших предков гр. Де-Бальмена масляными красками. У прислуживающего мне мальчика Акимки находился ключ от одной входной двери; от садика-наружный—у садовника, а остальные две двери я запирал изнутри, оставляя ключи в дверях. Комната, в которой я работал и спал, имела большое итальянское окно, и все окна были настолько подняты от земли, что ни смотреть в них, ни влезть без лестницы или подставки было нельзя. Предание говорило, что во флигеле бывают слышны шаги с шарканьем туфель, кашель, и случалось видеть отца или деда Сергея Петровича Де-Бальмена. Вообще, никто не любил и не желал там квартировать. Считая все это за вздор, я охотно поселился там и жил в совершенной тишине и покое". (ст. 232).

[1]) „Милый друг Сашута!

„Есть у меня к тебе длинное письмо, но как оно не кончено, а мне об'явили, что посылают через пол-часа в Прилуку на почту, и потому я пишу к тебе несколько строк, а то письмо пошлю при другой оказии и из другого города. Теперь я в Качановке... Ты будешь иметь ежедневную повесть обо всем, что со мною случается, но как в ней упоминается о разных лицах здешнего края, то я боюсь, чтобы через любопытство почтмейстера не перетолковали моих рассказов в сплетни. Поэтому пошлю из другой губернии... Грустно, что от тебя нет писем на имя Тарновского..

Целую тебя сто раз. Весь твой П. Кулиш.

1856. авг. 16.

(Тут, очевидячки, помилкова дата, треба 17. За те, що він сплутав був дні, за це говорить Куліш у наступному листі).

будь у голові і на користь своїм діткам. Так от передаю я де-Бальманам свою скриню з книжками од Тарновських. Там їх ніхто читать не буде, бо й дома нема нікого, а тут старший хлопчик розумний: нехай набирається розуму. Тим часом я з де-Бальманом буду держать себе так, ніби нічогісінько в моїй душі против його не одмінилось, тільки не всю правду йому звірятиму".

До цього листа потрібні коментарі. Не все лишається тут ясним, і важко й необережно було-б ставити крапки над і там, де таке підкреслення може стати за перебільшення й тим обумовити аберацію уяви. Коли посилаючись на вищенаведений лист 16 серпня, можна припустити, що справа йде про роман, який зав'язався у Жемчужникова в Линовиці, то деякі фрази з листів, писаних 17-го серпня й 3-го вересня, натякають на якусь ніби-то фальшиву нещирість у відношеннях Де-Бальмена до Куліша. Запевняючи, що він буде робить щире добро для Де-Бальменів, говорячи: „Моя добрість!.", Куліш обвинувачує Де-Бальменів, що ті „кривять проти нього душею." Яка реальна цінність цього обвинувачення? Важко відтворити лінію реальної фактичности там, де ми маємо справу з особою, що усіх людей розцінює, посилаючись на свою доброзичливу благість.

Ті дані, що були в нашому розпорядженні, не дають підстав сказати, що саме примусило Куліша розчаруватись у Де-Бальменах, але тут варт зупинитися на одній рисі, що завсіди помітна була в Кулішеві й дуже різко виявилась в отому протиставленні „морального себе" „неморальним Де-Бальменам." Листи 1856-го року дають багато матеріялів для визначення цієї моралізаторської риси в Кулішевому характері.

Листи 1856-го року, що в них Куліш описує своє перебування в серпні й вересні на Вкраїні, збереглися майже всі. У Куліша було багато вільного часу й він повільно й докладно день за днем, година за годиною описує, як зовнішні свої враження, пригоди, зустрічі й розмови, так і внутрішні свої переживання, настрої й почуття. Листування з дружиною р. 1856 набувало характеру детального записування всіх щоденних подій; листи в своїй докладній повноті й інтимній щирості, з багатьома автохарактеристиками й автовизнаннями обертаються в сторінки з щоденника. Про свої листи завсіди Куліш казав, що в них подано весь його життєпис, але тільки серпневі листи 1856-го року, сполучені до купи, мають цінність щоденника з усіма особливостями, щоденникові властивими. Як відомо, Куліш писав щоденник року 1846-го. Поруч з цим щоденником треба поставити листи „щоденникового типу" року 1856.

Порівнюючи щоденник року 1846-го з цими щоденникового типу листами року 1856-го, ми повинні визнати, що вони майже не відрізняються між собою. Візьміть будь-яку сторінку, писану в 40-х роках і порівняйте її з рядками, датованими 17-м серпнем, ви побачите,

що, не зважаючи на десятилітній термін, моралістична манєра Куліша лишилася незмінна. Він той-же моралізатор, людина, упевнена в бездоганності своєї моральної вдачі. Фраза: „Чи вже трудно держаться хоть на такій висоті, як ми з тобою? Мабуть, що й така висота не для всякого по силам...“,—ця фраза типова, як для 50-х, так і для 40-х років. Куліш був завсіди високої думки про користь, яку він приносить ближнім, про чистоту свого серця й про чистоту свою, як письменника. Те, що він писав про себе й свою сучасну літературу в листі „до почтеннейшего своего благодетеля“ М. В. Юзефовича (25-XII-1845), він це саме повторює й року 1856-XII-25 в листі до П. О. Плетньова. „От всей души,—писав Куліш Плетньову,—желаю Вам быть пророком, но еще далеко нет того, что Вы сказали обо мне и о Русской литературе. Одно только сущая правда: что едва ли не я один из нового поколения писателей сохранил достоинство своего звания в такой чистоте, как Ваши великие друзья, отшедшие из нашего мира“ (25-XII-1856. Петербург).

Він ніколи не був ворог розпливчастих фраз і загальних місць, коли в ці фрази було вкладено ідеалістичний зміст. Він любив високі слова, філософічні афоризми й сентенції і з охотою виписував їх у своїх листах, як от приміром у листі до Н. В. Тарновської: „Доброта и благость души спасает наше сердце от многих мук, и потому поставим их целью жизни, а все прочее пускай будет только их условными формами.“ Або-ж у листі до дружини 12-I-1857: „Роблю я добро, шануючи себе самого, бережусь лихого діла... Треба угождати тілько Богові, а Бог говорить нам через наше серце. Хто серце своє очистить од усякої скверни, той зробить його храмом Божим, і... з його тілько благость і милосердіє.“ Він не зупинявся, коли говорив про себе: „Душа моя завсегда силкується по божому і по святому“ (16-VIII-56); не затримував пера, писавши про „свою жизнь, вечно устремленную к пользе ближних“ (25-XII-56. Плетньову). „Чого нудить світом, звертається Куліш до дружини, знаючи, що добро єсть на світі? Єсть воно і в моєму серці, а серце моє — твоє навіки“ (11-I-1857). Він ладен говорити за мораль і за себе публічно, при всіх, з усією голосною одвертістю, з наголосами на особливо чутливих словах і з інтонаційними підкреслюваннями. Ця моралізаторська манєра Кулішева уже в 50-х р. здавалась декому старомодним педантичним провінціялізмом. Для нас вона потрібує спеціяльних пояснень.

Ми знаємо, що Куліш був літератор, журналіст, людина громадської акції, громадського призначення, що він умів змагатись у житті за певні громадські ідеали і користуватись при тому з усіх засобів, що їх реальні обставини давали можливість скористати. І хоч він ніколи людиною своєкорисною не був, але й Франциском Асизьким

теж не прагнув бути. Хоч аскетичне чернецтво й не було за провідну мету його життя, але проте всім своїм вчинком і всій своїй літературній діяльності він завсіди намагався надати прикмет своєрідного „євангелізованого просвітительства.“ Як ми бачили, навіть у свої звичайні відношення до звичайних людей він намагався внести отеє „моралізаторське просвітительство,“ ствердити свою християнську гідність.

Важка, непроста людина! Від його добродійства дхне тверезістю, розміркованістю й навмисністю. Куліш не любив Лева Толстого, а тимчасом у них багато спільного. Їх євангелізоване просвітительство, їх пуританський моралізм—вияв однієї доби, коли в моді було писати про „благородные стремления,“ „сочувствие всему прекрасному,“ про „силу любви, которую в душу каждого вложило Провидение,“ або-ж про закон, що є в серці кожного, робити добро. Для обох письменників, так не подібних один на одного, властива та-ж сама холоднувата розсудливість. Їх проповідь добра—робота розуму, тенденція, моралістичний утилітаризм [1]).

Куліш вірив у непорушність морали, в її абсолютне значіння. Він вірив у мораль, чутливість і сльози. І ніколи сумніву не мав в моральності своїх вчинків. Вихований на сентименталістах, він не ухилявсь од того, щоб проповідувати мораль, чутливість і сльози скрізь, де траплявся для того щасливий випадок і де згоджувалися його слухати. Викликати чутливі сльози,—в цій приємності Куліш ніколи не міг собі відмовити. Людина холоднувата й стримана, Куліш був тієї думки, що зворушеність серця є необхідна й головна риса в людині, що намагається бути культурною: письменником, істориком чи, просто, людиною громадською.

Приїхавши з Линовиці в Качанівку, маєток Тарновського, Куліш знайшов собі потрібну авдиторію. Він міг говорити й його слухали з вдячністю. Хоч Жорж Занд і був відомий тим особам, що його слухали, але Куліш мав сміливість протиставити Жорж Зандові Квітку та його „Марусю.“ В Качанівці він—метр. Він проповідує себе, проголошуючи як гасло, ім'я Квітки. Квітчина Маруся служить йому за-

---

[1]) „Важно отметить, что в нем (Толстом) потребность любви и добра была не чисто-естественного происхождения, как он утверждал обо всех людях, а отчасти возбуждена рассуждением. В 1859 году, в письме к гр. А. А. Толстой, он свидетельствовал, что это убеждение—что жить надо для других—сложилось у него в результате двухлетней мучительной и вместе радостной душевной работы на Кавказе, т. е. в 1851-2 г.г. и что она навсегда останется его убеждением. И тут же он дает свое обоснование этому догмату: жить надо для других—„чтобы быть счастливым вечно.“ Эта утилитарная апология добра, вполне рассудочная, повторяется многократно и в его повестях, и в других его писаниях начиная с 1852 года... И он искренно силится так жить: „По доброму делу в день—и довольно“ (запись в дневнике 1857 года.) (М. Гершензон. Л. Н. Толстой в 1855-62 г.г. Мечта и Мысль Тургенева. 1919, ст. 144).

собом викликати сльози й зворушити чутливість тих щирих сердець, що, не зважаючи на модний Жорж-Зандизм, ще знаходилися в принадній владі сентиментальних традицій.

„Приїхали в Качанівку у восьмому часу в вечері. Тут був Юзефович, брат його, сестра хозяйки, сестра хозяїна, їх дочки да ще сторонніх з десяток, так що всіх із семьєю душ 30. Се-ж іще мала компанія. Був тут і Гогів батько (М. Маркевич. історик і етнограф *В. П.*). От зараз да давай обніматься да цілуваться, то-що. Почали де про що розмовляти. А потім забравсь я із старим Василем у куточок і розмовляли про своє. Тим часом панночки поодягались у християнську одежу і прийшли ніби-то просить старого на весілля. Гарні панночки; високі й чорнобриві, тілько де-які недавно з інститута, то поприморювані. А знаєм дурний розум, то й дома живучи, не здолають поправиться. Ну, Бог з ними.

На другий день, се вже буде 18 августа (а вчора я розговоривсь, то се виходить 19-го, а куди дівавсь день—не знаю), забавлялись на ґанку балаканням, а потім прочитав я мирянам, которі старші, дві проповіді. Зраділи дуже, почувши здорове слово. От і розохотились іще чого-небудь послухать, да й натрапили на Марусю Основ'яненкову.

Просять мене прочитать, бо рідко хто читав її, а де которі й не чували, що то за Маруся. Ну, добре. Почав я читать і розділив читанку на троє, зупиняючись у таких місцях, де слідує подумать і окинуть одним поглядом усе, що чоловік чув. Щирим землякам дуже пришлась по смаку перва часть; нещирим—так собі, а панночки, позаморювані в інституті аж не здолали до кінця дослухать—устали й вийшли до другої хати, щоб сказати, що се нісенитниця і що George Sand пише лучче од Основ'яненка. Дарма! Сідаємо обідать; після обід їдемо трома возками гулять по полю (панночки сами правлять конем, крутяться, пустують як діти); вертаємось до дому і в вечері знов за читанку. Читаю аж поти, поки Маруся попрощалась із Василем на кладбищі. Панночки кріпляться, слухаючи, а далі одна не втерпіла-закрилась платочком, а там друга, трейтя,—і всяке почуло, що хватає за саме серце. Як зупинивсь, почали всі в один голос хвалить Марусю. Двоє було воєнних, один на милицях, бо пулі з обох ног йому повиймали, і тії хвалять, дарма, що один з них Німець. Постой-же, думаю, ще не так вас розбере! Як же почав читать остаток, то інституточки розревлись як телята, а там і чоловіки почали сльози втирать, старий Василь заховавсь за колони, а Юзефович давай підсміюваться над дамами, а у самого сльози по щокам течуть, бо нема душі такої, которій би Маруся не доводилась би родичкою; в кого жінка, в кого дочка єсть на неї схожа, а инший любить дівчину так щиро, як Василь, а инша любить так, як Маруся козака: то обізветься та любов і кохання з самого дна серця і на місто Марусі стане всякому перед очима та душа, котора до його святиї, нікому більш не говорені речі примовляла і сльози заллють йому очі. Що-до мене, то я всіма силами старавсь читаючи об тобі споминать, тілько моє старання мині не помогало. Маруся говорила в мене твоїм голосом, і не раз мині треба було зупиниться і закриться книжкою. Все таки я видержав, поки все почало плакати, а вже як лились кругом мене сльози, тоді вже стало не вмоготу. Сашуню! я свого серця сам не знаю...“ (20-VIII-1856).

З Качанівки від Тарновських Куліш 21-го серпня з Вас. Тарновським-сином („благим юношей“) поїхав у Сокиринці до Галагана, де їх уже чекав Жемчужників, що приїхав туди раніш. Шенрок у таких виразах описує враження Куліша од Сокиринець: „...Но пылкое воображение, душа чуткая к красотам природы, легко находит новый источник наслаждения, и в поместьи Галагана, Сокиринцах, с его великолепным парком, благодаря прекрасной погоде, Кулиш пришел

еще в большее восхищение и тогда уже он говорил, что в сравнении с ним „Качановка и Линовица должны спрятаться в куток [1])." „Авг. 21, 1856. Приехали с Благим Юношей к Галагану. Дом прекрасный и благоустроенный; парк в полном смысле слова великолепный (Жемчужникова застали уже здесь)". З Сокиринець всі гуртом їздили в Лебединець, де Галаган збудував собі будинок в українському стилі.

Привнесення національного елементу в будівництво, як і взагалі в побут, „проблема національного побуту" дуже цікавила тодішнє суспільство [2]) і для історика українського громадського руху мають певне значіння ті думки, що їх висловлює з того приводу Куліш. В листі 21-VIII-56 читаємо:

„Ездили—я, Галаган, Жемчужников и Вася Тарновский в Лебединец (в 20 верстах от Сокиренец), где построен будинок малороссийский. Под'ехав к нему чувствуешь в душе легкость, как-будто сбросил иго навязанной нам насильно цивилизации. Простота и богатство давно уже перестали у нас сочетаваться одна з другим. Вкус к иноземному подавил все, что свойственно нашей сельской жизни, и панские дома между мужичьими такие же иностранцы, как и сами паны между народом. Будинок Галагана первый и весьма удачный шаг к примирению двух враждебных сословий во внешней форме. Посмотрим, каково то будет внутреннее примирение. Мы в будынке обедали. Нам служили два козака в красных сапогах. Беседа была о разных вопросах малороссийской жизни. Галаган умный человек; но как в его характере много сухости, то я скоро начал тяготиться его обществом. К счастью Жемчужников облегчал мою душу своими выходками. Мы ночевали вместе и проговорили до 3-х часов ночи. На другой день там же обедали и возвратились в Сокиринцы, откуда я хотел уехать на другой день утром, но остался обедать, потому что Галаган предложил это условие, если я хочу, чтоб и он ехал со мной в Качановку."

---

[1]) О. с., К. Ст. 1901, т. LXXIII, ст. 354.

[2]) Про розмови й суперечки що-до „народнього стилю", саме „народньо-українського", які велись у Київі взимку 1855-1856-го року згадує Л. Жемчужников. В своїх споминах він оповідає про свої розмови з архітектором Штромом, що будував у Київі Володимирський собор. „С Штромом у меня были частые разговоры и споры о народной архитектуре и особенно малороссийской, против которой он возражал; но наконец он согласился по моим наброскам составить план и фасад каменного малороссийского дома, который вышел очень удачен и оригинален, и Штром примирился со мной. Эти чертежи были мною подарены С. П. Бальмену, так как ему приходилось делиться в Линовице с своим братом Александром, и в части, которая отходила Александру, предполагалось строить дом. Существует ли дом, построенный по этому проэкту, сохранились ли чертежи—не знаю, прекратив давно сношения с этим семейством" В. Е. 1899, XI, 242-243.

[3]) Тему „народної архітектури" трактував Жемчужников в статті: „Полтавщина. (Из записной книжки 1856-го года)," вміщеній в „Основі" (1861, жовтень). Тут автор описує свою поїздку влітку до Галагана „на освящение Будинка": „Гр. П. Галаган попытался, и очень удачно, воскресить прошлое; всякою мелочью в доме он хотел напомнить нам жизнь дедов и прадедов (ст. 86)". Підчас обіду Жемчужников виступив з промовою. „Когда я заговорил о том, что следует строиться по остаткам старины, по вкусу и потребностям народа, то немногие меня понимали, немногие мне сочувствовали, все почти считали эту мысль за увлечение, за дело невозможное: но вскоре под моим надзором и с моею помощью, соображаясь с народным вкусом и остатками старины, начерчен был

Наведений лист дає нам багато для з'ясування Кулішевої ідеології тих часів. Вихідна теза в Куліша — негативна оцінка цивілізації; „цивілізація" то є іго, нав'язане насильством зовні; вона є елемент пригноблення, прикмета економічного зиску й соціяльного розшарування, вона чужа своєнародньому, неприродня й їй бракує простоти. „Простота" властива тільки сільському життю. Розвиток своєнародного повинен призвести до примирення двох ворожих верств, поєднати простоту й заможність, усунути протилежність панського й мужичого, звільнити від прихильности до всього чужого. В цьому полягає завдання націоналізації життя та різних його проявів. Привнесення національного елементу в зовнішні форми життя то крок до примирення двох верств, що призведе й до дальшого, внутрішнього примирення. Думки, що їх висловив Куліш в наведеному листі, знайшли собі вираз і розвиток в основних твердженнях статті Жемчужникова: „Из записной книжки 1856 г.", надрукованій в „Основі" р. 1861-го. Ідея нації, як ідея особи, місцевих умов і потреб, couleur local, ідея своєрідности, як ідея традиції, наслідування старовині, історизму, тоб-то як ствердження простого й народнього, простонародньо-селянського і як негатизація цивілізації, чужоземних впливів і залежности, тоб-то як ідея самозамкненого буття народу, нації в собі, —ось ідеологічна схема „народности," що її проповідував Куліш і під його безпосереднім впливом Л. Жемчужников.

план каменного малороссийского дома архитектором И. В. Штромом. Я подарил план графу А. П. де-Б-ну. Мне хотелось, посредством этой попытки, устранить тот английский котедж, который он думал строить. Удалось ли мне—не знаю" (ст. 86).

[1]) В статті Ж-ва проголошується необхідність утворення „собственной народной архитектуры", причому стверджується примат „місцевих умов". „Все, что происходит... против местных условий—непростительная ошибка" (86). „Каждый народ имеет свой вкус, свои потребности,—дайте только им возможность проявляться, а не подавляйте их (ib.)"... „Стиль—не прихоть, он рожден климатом, местными потребностями, вкусом, который, в свою очередь, образовался под влиянием истории." Сообразив требования и условия страны, и обобщив их, мы получим стиль. (Ib.)

„Источник народного вкуса—его быт: его-то и должно изучать, вместе с обычаями, обрядами, песнями и даже складом народной речи" (87). „Пора кончить с чужеземщиной, почти неимеющей для нас смысла" (ib.) „Чужеземщина везде втирается к нам и насилует нас; а мы не имеем ни сознания, ни твердости освободиться из-под уродующего нас гнета" (ib). Будинок, що його збудовано без цього,—„жалкий труд". Треба побачити „народное своеобразие", одкрити вічі на „новое дело народной архитектуры", виявити повагу „к личности народа". „Обратим все внимание на разработку своей народности, и этим послужим человечеству в его общем развитии" (Ib.).

„Чтобы понять народный вкус и изучить его, надо обратиться ..к тем зданиям и храмам, ..которые ...строились самим народом." „Глядя на хату, ясно видишь везде мысль и удовлетворение известной потребности. Все в хате утверждено здравым рассудком; а мы пренебрегаем и не замечаем этих проявлений народного разума—по той причине, по которой доныне не обращали внимания на самый народ." „Климатические и местные условия..., они-то и составляют закон народной архитектуры." (Основа, 1861, жовтень, ст. 86-7, „Полтавщина").

Від Галаганів Куліш поїхав назад до Тарновських, а після Качанівки, де він лишався днів зо два, повернувся до Линовиці, але в Де-Бальменів здалось йому нудно, як нудно було йому і в Сокиринцях, і в Качанівці. „Но,—визначає Куліш своє загальне враження від панських маєтків, що їх він тоді одвідав,—но скучно у Галагана, и не будь здесь Жемчужникова, я бы норовил поскорее уехать. Из трех резиденций не знаю однакож, которую выбрать. В Линовице жить не хочется, здесь (в Сокиринцях) тягостно и скучно, а в Качановке тоже пустота жизни и скука“ (21-VIII-56). Куліша стомлювала офіційна й натягнута церемонність, умовність випадкових у своїй обов'язковій завченості слів і фраз, що в їх одягали господарі своє до нього, як гостя, відношення.

„На меня и ласки и внимание производят впечатление тяжелое. Во всем я вижу случайность и условность и ничему цены не придаю“. „Здешние люди мало меня удовлетворяют,“—так резюмує Куліш своє відношення до того суспільства, що він опинився в ньому року 1856-го. „Галаган умный человек, но как в его характере много сухости, то я скоро начал тяготиться его обществом... Мать и жена его предобрые люди; но надобно много времени, чтобы к ним привыкнуть и чтоб не видеть в их внимании какой-то оффициальности. У Тарновских больше простоты и задушевности, особенно после того как Эмилия уехала в Киев с детьми.“ „Земляки навели на меня грусть“,—резюмує Куліш те, що він виніс із своїх зустрічів з панами.—„Прожил я по нескольку дней в нескольких семействах и удостоверился, что ни в одном из них нет истинного счастья.“ (Плетньову, 4-XII-1856).

Нудно, важко й порожньо. Нудно у Закревських, нудно в Де-Бальменів, нудно в Галаганів, нудно в Тарновських... Од формули Котляревського: „Добрі люде, полтавці“ Куліш, придивившись, переходить до Гоголівської іпохондричної фрази: „Скучно на этом свете, господа!“ Тільки Жемчужников, що з ним Куліш не розлучався в своїх мандрівках, заспокоював його й розважав. „Жемчужников с простой своей расположенностью больше всех меня удовлетворяет“.

„Я все грущу, — писав Куліш 21-го серпня, — все сердце чего то ноет, и не могу успокоиться для какого-нибудь труда. Здешние люди мало меня удовлетворяют. Я вижу более, нежели сколько они хотят мне показать. Иногда меня увлекает моя молчаливая пронырливость, и я строю в своем уме целые теории страстей человеческих; но концом этой забавы бывает обыкновенно все та же грусть“. Він хтів би піти од людей на самоту й віддатись цій самоті, щоб в ній заспокоїти стурбованість своєї душі. „Хотелось (бы) пожить где-то в прекрасном уединении, в котором бы ничто не производило на меня отрицательного впечатления, и в котором бы душа моя осмотрелась вокруг себя и привела в порядок дела свои“.

Цей настрій визначив маршрут дальших мандрівок Куліша.

Куліш відчув, що він для панів-поміщиків, а вони для нього—не „свої люде.“ Залежачи матеріяльно від поміщиків, що субсидіювали

його видавничу діяльність, він намагається зберегти свою особисту незалежність. З спроби налагодити приятельські з панами стосунки не вийшло нічого; на „приживальщика“ у „добрих людей“ Куліш не був придатен. Хоч і в 50-х роках українські книжки могли видаватись тільки в міру поміщицького меценатства, як і в часи Котляревського, але особисті стосунки з „меценатами“ у Куліша були не ті, що у Котляревського. Куліш „Оди до князя Куракина“ не писатиме і, використовуючи грошову допомогу від поміщиків, розраховуватиме на инше середовище. Бо-ж кінець-кінцем, він мріє про організацію не „поміщицько-панської“ літератури, а про літературу „народницьку“: для народа й через народ!.. Меценатство поміщиків—тільки засіб для инших мет і прагнень.

Наближалась осінь. У глибині душі зростали сумніви й розчарування. „Отрицательные впечатления“ перемогли всі инші й душа нудьгувала в своїй самотній неулаштованості. „Гоголівські“ настрої охопили Куліша й він бажав як мога швидше виїхати. Йому не сиділось у Линовиці (де вдруге Куліш був 27—28 серпня) і хоч він, як було умовлено, мусів чекати там Л. Жемчужникова з фургоном, але не діждавшись свого приятеля, Куліш рушив звідти в Пирятин, а з Пирятина на свій хутір Заріг (Баївщину)[1]). Там він одвідав свою сусідку-поміщицю, „Бабушку,“ матір М. Т. Симонова (Номіса), що доглядала за Кулішевим хутором. Навідуючись на хутір, Куліш обідав і ночував у старої Симонової.

„В Баивщине все на месте. Я с Корнеем перевесил пашню и отдал Бабуске по существующим ценам. Познакомился с священником. Был в церкви. Хороший священник. Он соученик М. Т. (Симонова) по переяславской семинарии, Григорий Верховский. Я подарил ему несколько книг, другие оставил для прочтения, пожертвовал на заведение пасики 10 р. ср., а его жене отдал кое-что из твоих вещей для детей и для первого обзаведения. Попадья очень приличная женщина.“ (3-IX-1856).

Не збираючись в скорому часі повторити свою невдалу спробу (рік 1854-й) осісти на хуторі й вести там своє власне господарство, Куліш скористувався з свого приїзду до Зарогу, щоб ліквідувати все, що там було від минулих років: продати хліб, скласти книжки, позамикати все й позачиняти, перевести кріпаків з хутора назад до Мотронівки, залишивши в Зарозі тільки одну родину, щоб стерегти садибу. Хутір його більше не цікавить: він йому більш не потрібний. Він радий, що зміг утекти від „мерзости мелкопоместного хозяйства

---

[1]) „Скучно зробилося мині в Линовиці, дарма, що Маня гарна й любезна дівчина. Поспішив я звідти, не дождавшись і Левка з фургоном. У Пирятині ночував і на другий день обідав у Любицина, отставного штатного смотрителя, воспитателя Тарновських. Гарний дідусь! Дав мині своїх коней; я й приїхав до Бабуски. Бабуска здорова, только не бережется і простуживается. Ночевал я в Совинцях, не желая обеспокоить ее ночью. Приехал сюда утром часов в 9.“

в глухой степи.“ Тепер він чекає тільки Левка Жемчужникова, щоб кинути назавсіди свій хутір і рушити в дальшу мандрівку.

„Сашуню, серденько! Пишу до тебе з Зарога, а пошлю письмо з Черкас. От-же й знай, що я вже за Дніпром. Левка ще нема. Я вже впоравсь і піджидаю його. Усе зробив до ладу. Хліб торішній попродав; прядиво переважив; усе поприбірав і позамикав. У Семена діти ростуть. Аннущина дитина одужала і доганяє Якима. Я одошлю Аннушку в Мотроновку, а Ульяні оддам на волю: коли їй любо служить у М. В. (Симонової), то нехай служить; а не любо, то с Богом. М. В. не хвалить її: лукава і крадлива така, що нічого з нею не врадить; да і всіх „кухнян“ навчає супротив пані. Тим-то й байдуже їй, чи піде од неї Ульяна, чи зостанеться. Що обіщав Матвію Тер. (Симонову) про його вещі, то все зроблю. Нехай не турбується. Сумую, не маючи од тебе звістки. Тим-то й пориваюсь скоріше за Дніпр, щоб узять листи твої од Грабовського.

Нехай Вася не посилає Записок Южной Руси никуди. Цур їм усім! Василь Маркович Курочка (р. 1854 був у К. прикажчиком на хуторі *В. П.*) умре.

Семен Курнапет исчез без вести. Множество дерев на темной аллее высохло. Остались одни клены. Я велел посадить вновь. Подле домика липы также усохли. Волоские орехи такожде. Но маленьких несколько осталось. Проклятущая здравствует, но ее сын исчез. Узнала меня по известному тебе зову и ласкалась ко мне с курнявканьем. Позаростали стежки і доріжки травою зеленою, ой де ходили і говорили, серденько, с тобою...

Приехал Жемчужников, и мы завтра рано едем в его фургоне. Обнимаю тебя любящею душой Твой. Сент., кажется 4. (1856).

Деякі подробиці про своє перебування в Зарозі переказує Куліш у своєму грудневому листі до П. Плетньова:

„Почтеннейший друг Петр Александрович,— писав Куліш. — Уведомляю Вас, что мы продолжаем существовать на свете по прежнему. Был я в Малороссии, отдохнул немного после утомительных трудов своих, освежился в садах малороссийских, надышался „утренней прохладой и вешним запахом лугов,“ о которых горожане имеют понятие только из книг да из жалких немецких лужаек, стриженных и чуть не бритых. Между прочим устроил я кой-какие дела, повидался с своими телятами, которые сделались бычками, с жеребятами, которые похожи теперь на взрослых лошадей, с кошкой, которая так была облагорожена, что удостаивала кушать только косточки дичи, циплят и голубей, а теперь живет ловлею мышей и неоперившихся воробьев; уложил я в сундуки свои книги, от которых ожидал слишком много добра в удалении от людей и с которыми теперь не знаю, куда деваться; отпустил я всех своих рабов и рабынь туда, откуда они были переселены в мой хутор; оставил сторожем только одного семейного шута, предоставив ему такие льготы и выгоды, о каких не слыхано под солнцем“.

Ліквідаційний лист! Над Зарогом—Баївщиною поставлено хреста. Епопею хуторянського життя й хуторянського господарювання скінчено. Господарство ліквідовано, кріпаків повернено до Мотронівки. Книжки забито в скрині. Року 1856-го було нарешті доведено до кінця той „хуторянський“ епізод у Кулішевому житті, що почався року 1852-го після розрива з Некрасовським „Современником“ з такими рожевими надіями й таким ідеологічним піднесенням. З спокійним серцем виїздив Куліш з свого хутора. У нього нема ані жалю, ані турбот. Тепер він ладен остаточно визнати, що віддатись „дрібним пеклуванням сільського життя“ або-ж заритись в „канцелярських

паперах“ це для нього значило-б засудити себе на смерть: „погребсти себе.“ Ні урядова служба, ні хутірське господарство — не його це призначення. „Я, каже він, не мог вынести ни того, ни другого.“ Так над цілою низкою довголітніх зусиль, змагань, праці, настирливости, надій і розчарувань Куліш нарешті пише велике „Ні.“ Він прагне инших шляхів, певний, що инші чекають його можливості.

„Благодарю Бога за то, что Он укреплял мою страдающую душу мужеством и не допустил меня погребсти свои способности в канцелярских бумагах или в мелких заботах сельской жизни. Я не мог вынести ни того, ни другого состояния и часто упрекал себя в недостатке мужества; но теперь вижу, что сила Божия в немощи моей совершилась.“ (25-XII-1856. Петербург. Лист П. О. Плетньову).

Дочекавшись у Баївщині Лева Жемчужникова, Куліш з приятелем на конях Мар. Вас. Симонової рушили до Черкас, щоб звідтіля завітати в Олександрівку до Грабовського. З Черкас, де вони зупинилися на деякий час, Куліш, скориставшись нагодою, одіслав листа до дружини.

„Черкасы 1856, сент. 7. Кохане серденько! Посланы тебе письма из Пырятина и из Лубен, то есть из Зарога. Из Черкас так же послано тебе уже письмо. Квартиру нашли мы себе хорошенькую и ночевали в ней две ночи, а сегодня едем к Грабовскому. До Черкас дала нам лошадей М. В. Мы выехали после обеда и потому захватили большую половину ночи. На днепровских равнинах при луне стоял местами белый туман, чайки взвивались и кричали над нами; в тумане что-то гуркотало. Месяц высоко сиял в небе. Мы порядочно устали, идя по пескам для облегчения лошадей. Провожатый наш, Дорош из Чернобаев, рассказывал нам грустную историю своей жизни. Ему 24 года. Женился он по распоряжению экономии. Накинули жінку. Из пяти детей осталось у него одно, а тех паны задавили, т. е. не дали возможности выкормить. Хилюсь куди хилять. Совершенно убитый нуждою и горем человек. Жид его протежировал и договорил за 23 к. сер. в проводники; но мы дали ему рубль с чем-то. В Черкасах я взял подорожную до Кром, чтобы потом уж не хлопотать. Жемчужников тоже взял. Выморили нас глупыми формальностями. В казначействе клеят ассигнации у окон с решетками, а через двор за такими же решетками сидят тюремные арестанты — жиды; два сорта узников. Обедать подали нам так исправно, как будто от роду никому не подавали; мы смеясь мирились со всеми неудачами. Но Жемчужников все бредил неприятными впечатлениями на него казначейских чиновников“.

Після обіда ходили до Черкаського міщанина Василя Судденка. З цією родиною зазнайомився Куліш ще на початку 40-х років, мандруючи по Київщині й збираючи етнографічний матеріял. Подробиці цього знайомства переказано в „Зап. о Южной Руси.“ „Василь Судденко и его жена замечательные обращики, — каже за них у тому-ж листі (7-IX-56) Куліш, — малороссийского общежития, обходительности, любезности и развития души в простой форме... Это Шевченковские люди!“ [1])

---

[1]) Докладніше див. „Мат. до іст. прия. Куліша з Шевченком.“ Шевченко та його доба. в. II, ст. 92.

11-го вересня Куліш писав з Олександрівки: „Застали ми Грабовського дома и оце вже живемо в його днів зо три.“ Грабовський справив на Куліша сумне враження; Куліш жалкував, що цей видатний польсько-український письменник кинув літературну діяльність і віддався господарству, яке проте не зовсім лагодилося. „Описав би я тобі жизнь Грабовського,—читаємо в названому листі,—да багато треба писать. Покинув за домашніми хлопотами книжки і зробивсь паном. Гірко нам на його дивиться і сам він у свойому господарстві сумує. Коли-б Господь уберіг мене от такого упадку, щоб скончити своє діло так, як почав і не звестись не знать на що!.. А як подумаю про всякії свої тревоги, то і в мене волос на голові встає, що колиб справді не змарніти серцем і духом. Недóки чоловікові й бороться, коли встає перед ним що-дня супротивная хвиля! О Господи! спаси потопающих і постав їх нозі на правоті твоїй.“ „Был я у Грабовского,—писав Куліш Плетньову 4 грудня 1856, который променял литературу на сахаровариство и строит дом, из которого выйдут очень живописные развалины.“

У Грабовського Куліш прожив з Жемчужниковим щось трохи менше тижня, а потім виїхав до Київа. Ще з Олександрівки Куліш писав 11-го вересня до дружини:

„Пиши до мене тепер на ім'я В. В. Тарновського у Києв, бо я скоро там буду і загаюсь над книжками геть-то. Треба де-що попрочитовать і пописать, бо за всі ції часи далебі й перо держать у руках одвик. Жить буду я в Тарновських да виглядать, чи не їхатиме який кур'єр, щоб причепиться фаетоном до його подорожньої да й махнуть у Москву. Діла я небагато тут зробив, а в здоров'ї поправивсь, і на душі стало спокійніш. Тепер тілько й клопоту в мене, щоб набрать у свої книжечки всякої всячини до великої праці, котору маю в Бога надію сполнить в чужих землях. Набрав книжок і в Грабовського; прочитаю де-що і в Києві. Коли-б тілько Господи, душа була спокойна“

В Київі Куліш затримався день на 10—12 не так через наукові справи свої, як дожидаючи поки йому з Кролевецького ярмарку привезуть кожуха. За цим кожухом він дуже клопотався й не рішався без нього рушити в дорогу. „Ще побачу, — писав Куліш у тому-ж таки листі 11-го вересня,—може я в Києві справлюсь хутко. Тут, бач, он яке діло: кожух обіцали мині привезти з Кроливіцького ярмарку, а без кожуха мені нельзя їхать в дорогу; а кожух хочеться достать гарний, панський, щоб і в столиці кращого не купувать.“

Приїхавши до Київа, Куліш сподівався затриматись тут недовго і навіть призначив на 16-те день від'їзду. 15-го вересня він писав дружині:

„В Киев приехал я не так скоро, как располагал. Ожидаю только с Кролевецкой ярмарки тулупа и спешу к тебе. Спутником моим будет домашний учитель Тарновских... Почти все свое время провожу я здесь в хлопотах и сборах. Пересказать тебе было-бы трудно, что за хлопоты и за сборы, да и стоит-ли?.. О своих наблюдениях и некоторых обстоятельствах расскажу при свидании. Встретил я здесь сестру Кочубеев Елену Вас.

Она просила меня прочесть им в Петербурге Чорну Раду. Я обещал. Княгиню (Шевченка) привезу... Посылки на имя Тарновских не получено еще никакой. О письмах, которые здесь не застанут меня, я сделал распоряжение. Каменецкий твое малороссийское письмо получил и будет писать к тебе. Передал мне для тебя множество прекрасного шитья малороссийского".

Але 16-го вересня Куліш до Москви не виїхав. „Подумав я, подумав—жаль кожуха, который от привезуть із Кролевця, да і піджидаю день за днем. Тим часом Вас. Вас. (Тарновський) старий нездужає і просить зостаться днів зо два для його, щоб де про що, трохи очунявши, порадиться. Трохи не вмер — таке було лихо склалось. Потерпи ще, моє серденятко. Вже тепер до-віку не розлучимось" [1]) (18-го вересня, 1856 р.). Того-ж дня Куліш записав у альбом молодому В. В. Тарновському уривок, якого ми тут і наводимо:

„Справили оце Ви, паничу, собі велику книгу-альбом, на пам'ять свого молодого віку. Бажаєте Ви зобрать сюди потрошку добра од усякого хорошого й шановного чоловіка. Хто пером, хто карандашем чи фарбами зоставить Вам тут свою мисль, своє чувство; і, перегортуючи колись під старость листки в альбомі, спом'янете Ви кожного, як Ви з ним розумним словом мінялись, або добре діло робили. Дай же, Боже, щоб у Вас набралось багато таких спóминок і щоб Вам під старость не скучно було свій альбом перегортувати!"

1856, сент. 18. *П. Куліш.*

28-го вересня 1856 Куліш уже був у Москві, а за декілька днів і в Петербурзі, щоб цілком з головою увійти в роботу: „Ніколи, мовляв, борщу хльобнути, ніколи у смак заснути." Канікули скінчились: труди — Петербургу, спочинки — Україні.

Віктор Петров.

---

[1]) Куліш не дочекався свого кожуха в Київі. Він його одержав тільки в листопаді 1856 в Петербурзі, куди йому вислали Тарновські. В цій справі турбувалася найбільш Н. В. Тарновська й їй Куліш дякував у листі 16-го листопаду 1856. Куліш писав: „От всей души благодарю Вас, добрейшая Надежда Васильевна, за Ваши хлопоты о моем кожухе. Письмо Ваше я давно уже имел удовольствие получить, но с ответом приостановился до получения самой посылки. Наконец, кожух у меня; но, увы! он не оправдал моих ожиданий. По этой цене он даже очень дешев, только мне не того хотелось. Лучше бы заплатить втрое дороже, но иметь вещь, совершенную в своем роде. Это конечно зависело не от Вас. С своей стороны Вы приложили столько забот, что я не знаю, как благодарить Вас. Не беспокойтесь однакож: я без кожуха могу обойтись покаместь, ибо шинель достаточно защищает меня от холода. Очень мне совестно, что довел Вас до напрасного беспокойства, вообразив, что на Малороссийских ярмарках можно найти тулуп, какого не найдешь нигде, оказывается на деле, что лучших произведений Малороссии надобно искать в Великой России.

Благодарю сердечно за присылку картинки Волоскова: она производит на меня впечатление необыкновенное! Будьте так добры, заплатите Волоскову 25 р. сер. пока я Вам пришлю, ибо теперь у меня денег совсем нет."